

• Detail Willem Jansz Blaeu, 'Pascaarte van alle de Zeeusten van Evropa'. Gehele kaart op de volgende pagina.

Willem Jansz Blaeu

Kaartenmaker voor liefhebbers en zeevarenden

Tekst John Brozius

Hij was de belangrijkste cartograaf van de Republiek, werkzaam als kaartenmaker voor de VOC, astronoom en globemaker. Nu is Willem Jansz Blaeu vooral bekend vanwege zijn atlassen die uitmondten in de *Atlas Maior*. Maar Blaeu heeft meer op zijn naam staan: zeevaartboeken en paskaarten bestemd voor de schippers, stuurlieden en kooplieden die op zee actief waren, maar ook cartografische uitgaven voor 'Liefhebbers der Zeevaart'.

Willem Jansz Blaeu (1571-1638) is geboren in Uitgeest of Alkmaar en ging op jonge leeftijd naar Amsterdam, waar hij als klerk aan de slag ging bij burgemeester en graanhandelaar Cornelis Hooft die in 1578 was getrouwd met zijn nicht Anna Jacobs Blaeu. Het geslacht Hooft was een van de meest vooraanstaande patriciërsfamilies van Holland en was ook verwant aan de belangrijkste regentenfamilies van de stad Amsterdam. Anna, die 'een zeer verstandige, deftige en deughtzaame vrouw' wordt genoemd, kreeg zeven kinderen, onder wie de later beroemde dichter Pieter Cornelisz Hooft. Blaeu kreeg in zijn jonge jaren alle gelegenheid contacten te leggen met de Amsterdamse kooplieden

en carrière te maken in het handelswezen, maar op 24-jarige leeftijd ging hij in de leer bij de Deense astronoom en instrumentenmaker Tycho Brahe. Hij bezat een eigen observatorium en drukkerij en leerde Blaeu aard- en hemelglobes en nautische instrumenten maken. Blaeu keerde na zijn leertijd terug naar Holland. Hij trouwde met een meisje uit Alkmaar, de stad waar hij vermoedelijk ook onder Adriaen Anthonisz wiskunde studeerde, en vestigde zich daarna in Amsterdam als instrumentmaker en verkoper van land- en paskaarten.

Zeevaartboeken

Door het succes van ontdekkingsreizen die in de 15de eeuw door Spanje en Portugal werden ondernomen, waardoor tal van nieuwe handelsgebieden in de Indonesische Archipel en West-Indië werden ontdekt, nam ook onder kooplieden in de Lage Landen de belangstelling voor cartografie toe. De eerste betrouwbare kaarten en atlassen werden in de Zuidelijke Nederlanden bij de Antwerpse drukkerijen van Plantin, Ortelius en Mercator gedrukt, maar na het Spaanse beleg en de daaropvolgende Val van Antwerpen in 1585 verschoof het zwaartepunt naar Amsterdam. De 'Amsterdamse' kaartenmakers van het eerste uur zoals Cornelis Claesz en Jodocus Hondius waren oorspronkelijk afkomstig uit de Zuidelijke

Tot ver in de 17de eeuw werden de stuurmansboeken van Blaeu tot de meest bruikbare in hun soort beschouwd en ook standaard meegenomen op de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (1602). Doordat ze bedoeld waren voor gebruik op zee zijn er, ondanks de vele herdrukken en vertalingen, bijzonder weinig complete exemplaren bewaard gebleven. De werken die we nu kennen zijn veelal met de hand ingekleurd en in excellente conditie, wat doet vermoeden dat ze nooit op zee zijn gebruikt en als een soort koffietafelboek *avant la lettre* zijn gekocht. De stuurmansboeken van Blaeu werden na het aflopen van het octrooi naar hartenlust door zijn vakbroeders gekopieerd, maar de uitgeverij had meer ijzers in het vuur.

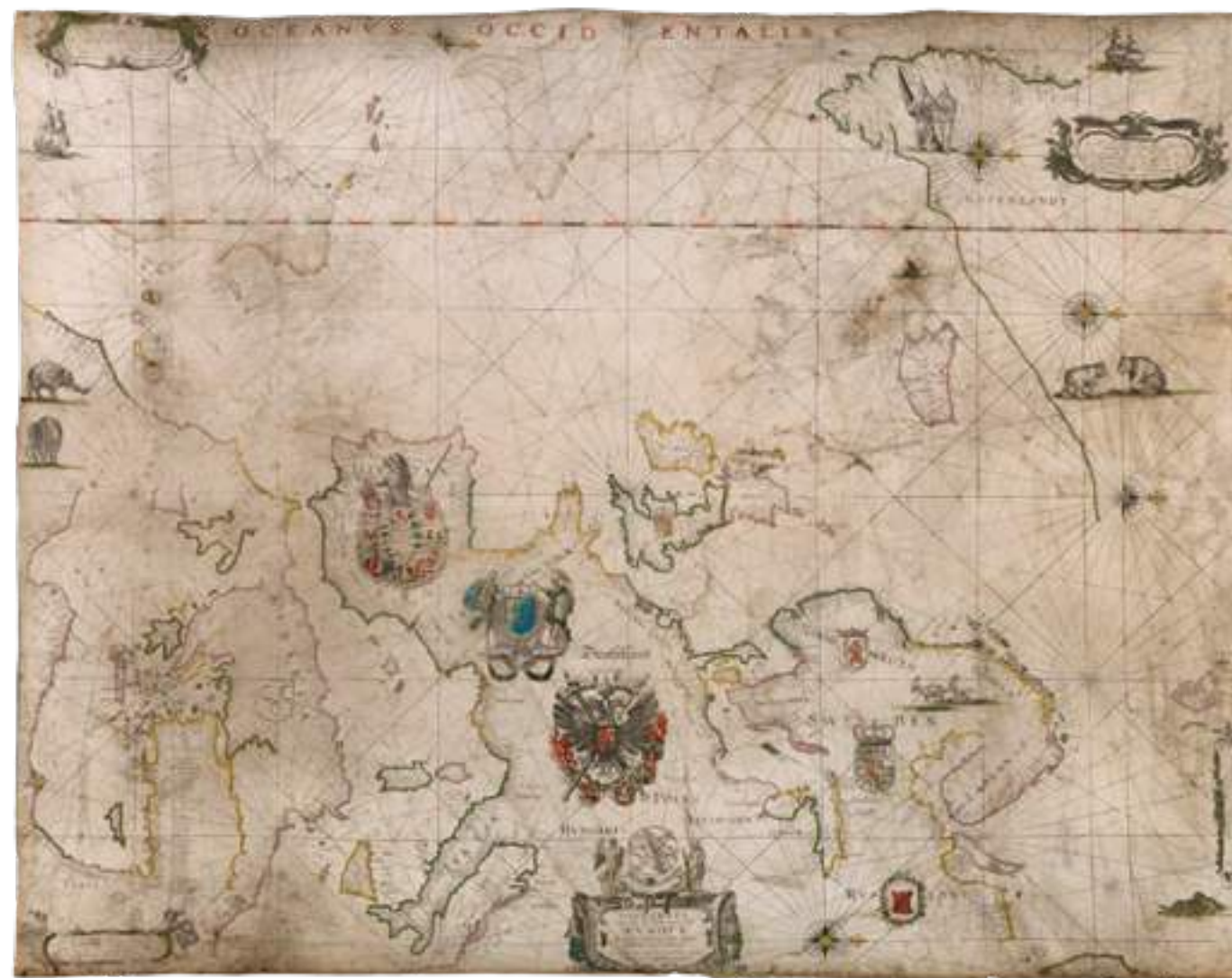
Een armillarium geflankeerd door Chronos en Heracles

Nederlanden. Blaeu wist een goed deel van het drukkersbedrijf van Cornelis Claesz op te kopen, waardoor hij een solide basis verwierf voor een eigen drukkerij en uitgeverij van landkaarten en stuurmansboeken. In 1604 gaf Blaeu zijn eerste zelfgemaakte landkaart van Nederland uit in zijn winkel De vergulde Sonnewijzer op het Rokin en een jaar later volgde een wereldkaart genaamd *Nova universi terrarum orbis mappa*. In 1608 publiceerde hij zijn eerste zelf samengestelde stuurmansboek het *Licht der Zeevaart* met 115 pagina's tekst en 19 kaarten. In 1623 volgde een verbeterde versie genaamd *Zeespiegel* met 111 kaarten speciaal bestemd voor de vaart binnen Europa en op de kust van Noord-Afrika.

Paskaart van Europa

In 1621 publiceerde Blaeu zijn *Pascaarte van alle de Zecusten van Evropa*, waarvan een aantal op perkament werd gedrukt. De titel van de kaart en het adres van Blaeu vinden we middenonder in een cartouche bekroond met zijn drukkersmerk: een armillarium geflankeerd door Chronos, de god van de tijd, en de halfgod Heracles met eronder de lijfspreuk *Indefessus Agendo* (onvermoeibaar in het werk). Het armillarium, een astronomisch instrument in de vorm van een hemelbol met de aarde of de zon in het centrum, werd in de navigatie gebruikt voor positiebepalingen op

• Links: Jeremias Falck, *Portret van Willem Jansz Blaeu (naar een schilderij van Thomas de Keyser van circa 1630)*. Ets, 31,5 x 19,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-50.564. Aan de onderzijde een lofdicht in het Latijn van Caspar van Baerle en op de onderrand en bovenrand van het ovaal: 'GVILIEMVVS BLAEV' en zijn lijfspreuk 'INDEFESSVS AGENDO' (onvermoeibaar in het werk) dat hij ook in zijn drukkersmerk gebruikte.
• Boven: Op de Pascaarte van alle de Zecusten van Evropa een van de stuurmansboeken en een zeer zeldzaam paar hemel- en aardbollen van Willem Jansz Blaeu, met de meest actuele informatie van dat moment. In hun originele stands met cirkelvormige houten horizonrings, bedekt met bedrukt papier, ondersteund door vier poten en messing meridiaanringen ondersteund door een enkele kolom. 25 cm, met een totale hoogte van 38 cm. Amsterdam, gedateerd 1602, maar gepubliceerd na 1621.

• Willem Jansz Blaeu, *'Pascaarte van alle de Zecusten van Evropa nieuwlycx beschreven door Willem Janß Blauw' (1621)*. Kopergravure en ets op perkament, handgekleurd, 71,5 x 89 cm. Schaal: circa 1:7.500.000. Gemerkt: 'Men vintse te coop tot Amsterdam. Op't Water inde vergulde Sonnewijzer'. Collectie Kunsthandel Rob Kattenburg BV.

zee. Het drukkersmerk met de hemelbol gebruikte Blaeu in 1621 voor de eerste maal. Net als zijn toenaam Blaeu of Blauw naar de naam van zijn grootvader, om verwarring met zijn vakbroeder Willem Jansz (Janssonius) te voorkomen. De *Pascaarte van alle de Zecusten van Evropa* is georiënteerd op het westen, het noorden is rechts. De kaart toont meer dan de titel doet vermoeden. Blaeu heeft niet alleen alle havensteden van Europa, de Oostzee, de Britse Eilanden, IJsland en Groenland opgenomen, maar is ook het hele Middellandse Zeegebied rondgegaan en de noordkust van Afrika. Het meest oostelijke deel van de Middellandse Zee, dat ook wel de Levant werd genoemd, kon er niet meer op en is links ingetekend op het continent Afrika. Een stuk perkament van kalfshuid en een koperplaat kende een maximaal formaat van circa 70 bij 90 cm, maar dit was niet de reden waarom Blaeu voor deze oplossing koos. Het was namelijk noodzakelijk om boven in de kaart ook de Azoren, de meest westelijke eilandengroep op de Atlantische Oceaan, op de kaart te krijgen. De eilanden lagen hemelsbreed ongeveer 1600 kilometer ten westen van Lissabon. De Azoren waren niet alleen de laatste 'Europese'

kust, maar lagen ook globaal op de nulmeridiaan van Mercator, wiens lengtegraadbepaling of projectie door alle belangrijke Nederlandse kaartuitgevers werd gebruikt. Mercator en zijn school van navolgers meenden dat op de nulmeridiaan, de denkbeeldige lijn tussen de twee magnetische polen van de Noord- en de Zuidpool, het kompas geen afwijkingen meer vertoonde en de lijn was daarom uitstekend geschikt om als uitgangspunt te dienen voor het uitleggen van bijvoorbeeld de route naar Brazilië of het Caribisch Gebied. Er zijn thans zeven complete exemplaren van de *Pascaarte* bekend die in Europese of Amerikaanse bibliotheken en archieven worden bewaard. In de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bevindt zich een van de drie bekende complete exemplaren op papier. Het enige perkamenten exemplaar in particulier bezit, bevindt zich in de collectie van Rob Kattenburg BV. In later tijd zijn weliswaar nog andere nulmeridianen 'ontdekt', maar nadat werd vastgesteld dat het aardmagnetisch veld fluctuaties vertoonde en de nulmeridiaan feitelijk niet bestond, werd in 1884 overeengekomen om deze over de stad Greenwich in Engeland te leggen.

• Links: Johannes Vermeer
'De geograaf' (1669). Olieverf
 op doek, 53 x 46,6 cm.
 Gesigneerd middenboven:
'I Vermeer MDCLXVIII'.
 Collectie Städtisches Kunst-
 institut, Frankfurt am Main.
 Op de achterwand is boven
 de stoel een fragment te zien
 van de *'Pascaarte van alle
 de Zecusten van Evropa'* die
 Blaeu in 1621 tekende en
 uitgaf. De wereldbol op de
 kast wordt toegeschreven aan
 de kaartenmaker en uitgever
 Jodocus Hondius (1563-1612).
 • Boven: Pieter Goos
 en Ioannes Loots, *West
 Indische Paskaert* (circa
 1695). Gemerkt linksboven:
*'Gedruckt t'Amsterdam bij
 Pieter Goos. Op t'Water
 inde Vergulde Zee spiegel'*.
 Uitgegeven door Ioannes
 Loots.

Kaarten voor de West-Indische Compagnie

De *Pascaarte van alle de Zecusten van Evropa* van Blaeu was de eerste aanzet voor de productie van zogeheten 'overzeilers' bestemd voor handelsreizen waarbij wereldzeeën of oceanen werden overgestoken en de kust uit het zicht raakte. De overzeilers waren bestemd voor het uitleggen van een vaarroute en werden bij voorkeur op perkament gedrukt. Ten eerste omdat ze bestand waren tegen water, maar ook omdat ze uitwisbaar waren en hergebruikt konden worden. Met de overzeilers, die werden gedrukt op speciale daarvoor gemaakte drukpersen, had Blaeu een gat in de markt aangeboord en weinig te duchten van zijn concurrenten. Hij profiteerde ook ten volle van de oprichting van de West-Indische Compagnie in 1621, waardoor er een enorme toename plaatsvond van het scheepsverkeer naar de Westkust van Afrika, Brazilië, het Caribisch Gebied en de oostkust van Noord-Amerika en naar de vraag naar paskaarten. Tussen 1625-1630 integreerde hij de *Pascaarte van Europa* in een grootschaliger *West Indische Paskaert*, waarop elke oceaanreis naar de landen of streken waar de compagnie handel dreef,

kon worden uitgelegd. Blaeu had al in 1617 een vergelijkbare kaart willen uitgeven, maar deze werd verboden. In de linker onderhoek had hij een bijkaartje geplaatst van de zojuist ontdekte Straat van Lemaire bezuiden Kaap Hoorn, een potentieel nieuwe handelsroute naar de Indonesische Archipel die de Staten Generaal en de VOC geheim wilde houden. De kaart was ook niet bruikbaar voor navigatiedoeleinden. De *West Indische Paskaert* echter wel. De kaart werd na circa 1630 vele malen gekopieerd, maar dit waren vaak samengestelde kaarten op papier van vier of meer losse bladen. De perkamenten versie bleef ruim 40 jaar in handen van uitgeverij Blaeu. Na de dood van Joan Blaeu in 1673 kwam de koperplaat eerst in handen van Pieter Goos en later Ioannes Loots, die de kaart omstreeks 1695 opnieuw uitgaf.

'Liefhebbers der Zeevaart'

Naast de stuurmansboeken en paskaarten bestemd voor de schippers, stuurlieden en kooplieden die daadwerkelijk op zee actief waren, had de uitgeverij Blaeu oog voor de toenemende belangstelling voor cartografie onder de

• Links: Johannes Vermeer 'De soldaat en het lachende meisje' (circa 1657). Olieverf op doek, 50,5 x 46 cm. Frick Collection, New York. Inv. nr. 1911.1.127. De kaart op de achterwand met de gewesten Holland en West-Friesland werd in 1620 getekend en in een kleine editie uitgegeven door Balthasar Florisz van Berckenrode. Hij verkocht de koperplaat aan Willem Jansz Blaeu, die de kaart in 1621 opnieuw uitbracht.

• Boven: Wandkaart van Europa van Willem Jansz Blaeu. Papier gemonteerd op linnen, handgekleurd. 118,5 x 166,7 cm. De kaart is gesigneerd: 'auct: Guil: Janssonio AMSTELODAMI'. De gravure is waarschijnlijk gemaakt door Josua van den Ende (1583/4-1638) en de decoratieve delen zijn waarschijnlijk van Hessel Gerritsz (1580/1-1632). Deze onbekende staat moet gedateerd worden tussen 1612 en 1624.

'Liefhebbers der Zeevaart'. In 1631 gaf Blaeu zijn eerste atlas uit getiteld *Appendix*. Het betrof een aanvulling op een eerdere uitgegeven atlas van Mercator en bevatte zo'n zestig kaarten, waarvan sommige al eerder waren uitgegeven door Hondius en Blaeu zelf. Bij het samenstellen van de atlas kreeg Blaeu ook medewerking van zijn vermoedelijke oud-leerling Hessel Gerritsz, die sedert 1619 op de 'kaartenkamer' van de VOC werkte. In hetzelfde jaar werd tevens het verbod opgeheven op de publicatie van zee- en landkaarten die door compagniesdienaren in het octrooigebied van de Compagnie waren gemaakt.

Als Blaeu in 1633 zelf tot officieel kaartenmaker van de Compagnie wordt benoemd, kon hij direct beschikken over de meest actuele informatie over nieuw ontdekte kusten en landen. De *Appendix* werd steeds uitgebreider en werd in 1634 met 159 kaarten als *Theatrum Orbis Terrarum* op de markt gebracht. Blaeu zou zelf zijn ambitieuze doel de hele wereld in kaart te brengen niet bereiken. Hij overleed in oktober 1638. Zijn uitgeverij, inmiddels op de Bloemgracht, waar negen drukpersen stonden, werd door zijn zoons Joan en Cornelis voortgezet. Joan Blaeu bracht in 1662 alle kaarten van zijn vader, aangevuld met veel nieuw materiaal, bijeen in de later wereldberoemd geworden *Atlas Maior*, een serie van elf boeken met zeshonderd kaarten en duizenden pagina's beschrijvende tekst. De meest luxueuze versies waren met de hand ingekleurd, fraai

ingebonden en werden geleverd in een speciaal daarvoor gemaakte kast.

Opmerkelijk genoeg vonden in deze tijd ook de grote land- en paskaarten van de oude Blaeu gretig aftrek bij liefhebbers van de geografie en zeevaart ter decoratie van hun woonhuizen. Johannes Vermeer uit Delft, die waarschijnlijk zelf een kaartenverzamelaar was, gebruikte meer dan eens wandkaarten als achtergrondmotief in zijn schilderijen. In het interieur met de soldaat en het lachende meisje hangt bijvoorbeeld een grote landkaart die in 1621 door Willem Jansz Blaeu werd uitgegeven en op *De Geograaf* uit 1669 is een gedeelte te zien van Blaeu's *Pascaarte* van Europa uit circa 1625. De kaarten zullen veertig jaar na dato misschien niet meer actueel zijn geweest, maar hadden als cartografische kunstwerken wel hun waarde behouden. 📄

In 2017 is bij Rob Kattenburg BV een brochure verschenen over het leven en werk van Willem Janszoon Blaeu met meer achtergrondinformatie over zijn werk als cartograaf en globemaker.

Kunsthandel Rob Kattenburg BV
Eeuwigelaan 6
1861 CM Bergen NH
+31 (0)72 589 50 51
www.robkattenburg.nl

Bezoek op afspraak.